

LAHJENDAMATA LUTHER

Martin Luther. Valitud tööd. Koostanud Urmas Petti. Tõlkinud Anne Burghardt, Meelis Friedenthal, Marju Lepajõe, Urmas Petti. Tartu: Ilmamaa, 2012. 838 lk.

Kui süsteem on välja kujunenud ning toimib tõhusalt – ja teiseneb vaid tasapisi –, ei ole traditsioonis püsimiseks tingimata tarviline algallikate uurimine. Keskajal ei vajanud külapreester piiblit.

Sada aastat tagasi, 1913. aastal, enne Esimese ilmasõja algust, kui luteri usu kirik oli *Herrenkirche*, kasutasid Eesti- ja Liivimaa pastorid, ka need, kes olid kohalike hulgast võrsunud, omavaheliseks suhtlemiseks saksa keelt. Ja nad olid gümnaasiumis omandanud korralikult ladina keele, nii et võisid vanas eas lustaias patseerides skandeerida peast Horatiuse värsse. Lugesid Lutherit originaalis, muidugi kui ikka lugesid. Maakeeles trükiti ainult „Väikest katekismust”, mis pidi leerilastel sõna-sõnalt peas olema.

Tollal ei muretsetud luterliku identiteedi pärast, mis oli siinmail läbi aegade üpris erinevaid vorme võtnud. Kord oli valitsenud ortodoksne, siis pietistlik, siis ratsionalistlik ja seejärel konfessionaalne luterlus. Suundumused nagistasid muidugi positsiooni pärast, nagu praegu liberaalne ja konservatiivne leer, aga see ei takistanud pidamast just iseenast traditsioonilise luterluse kandjaks. Selge erinevus õigeusklikega ühelt ja sektantidega teiselt poolt.

Kui oikumeenilisel XXI sajandil kummarduda allikate kohale, *ad fontes*, võib avastada, et uueaegses luterluses

ei ole Lutheri lõhna enam kuigivõrd leida. Poole aastatuhandega on läbitud pikk tee, meil ja mujal ja teistel. Ei ole siis ime, et alguse intentsioonid on üpris ununenud *resp.* aegunud.

Tagantjärele võib näha, et ei renessanss ega klassitsism taastanud antiiki, vaid matkiti paleusi vastavalt oma kujutlusele. Ja humanistide palav soov puhastada köögiladina keel ja asendada see Cicero kõrgstiili nõudmisega hävitas ladina keele kui kõigi Euroopa haritlaste *lingua franca*.

Lahjendamata Lutheri lugejat valdab veene, et XVI sajandi maailmapilti ei saa elustada. Kristlus kui religioonist väljumise religioon läks protestantluses teisele ringile. Võib vaielda, kas radikaalne algse ja „puhta” ristiusu taastamise katse lükkas ajaloo käigus toimunud (väär)-arenguid kõrvaldades natukene edasi või hoopis kiirendas kristluse marginaliseerumist ühiskonnas.

Igal juhul annab Urmas Petti koostatud Martin Lutheri „Valitud tööd” nüüdisestlasele võimaluse heita põgus pilk usu-uuendaja töötuppa. Väga õpetlik on ka tema järelsõna Lutheri elukäigust ja valimikus esitatud kirjutiste taustast (lk 803–831).

Lutheri töövõime ja kirjapandu maht on meeletu. Tema teoste allikakriitiline väljaanne, nn *Weimarer Ausgabe* (D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe), mis hakkas ilmuma 1883 (uus trükk 2003), koosneb neljast seeriast: kirjutised (60 köidet 75 osas), kirjavahetus (18 kd), piiblitõlked saksa keelde (12 kd 15 osas) ja lauakõned (6 kd), lisaks üle kümne köite igasuguseid sisuregistreid.

Kõiki ei jõua keegi läbi töötada, pealegi pole kõigel sama kaalu. Tegemist on üsna heterogeense toodanguga. Luther ise mõnab oma kogutud ladinakeelsete kirjatööde eessõnas: „...minu raamatud – nii nagu tegemist vajavate toimetuste igasuguse korrata käik selle kaasa tõi, isegi peale sundis – on toores ja korrastamata kaos, mida mul endalgi poleks praegu kerge korda seada” (lk 709).

Eesti keelde tõlgitu on esinduslik valik, mis annab ülevaatliku pildi nii temaatiliselt kui ka ajalisel. Lutheri mõtlemise ja reformatsiooni enese arenguloogika tõttu koondub peamine tähelepanu 1520. aastatele.

Marju Lepajõe, Anne Burghardti, Meelis Friedenthali ja Urmas Petti tõlge on tabav ja täpne. Võiks öelda, et otse pedantselt püüdlik – kasutab nurksulge arusaadavuse jaoks lisatu eristamiseks, näiteks: „Mida iganes me usume saavat, seda me tõesti ka saame, ükskõik mida [Kiriku] teener teeb või tegemata jätab, [isegi kui ta] teeskleb või naljatab” (lk 295); „Kui te seda nõu ei järgi (mille eest Jumal hoidku!), siis pean ma teid [karvupidi] kokku laskma. Mina aga olen teie hingede, vere ja vara osas süütu, seda [süüd] kannate teie ise” (lk 557).

Tegemist on tol ajal tohutut mõju ja menükust nautinud päevapoliitiliste pamflettidega. „Avara taeva all pole miski kindlam kui see, et Rooma kuuria on kõdunenud, katkutõbisem, põlastusväärsem ja jumalavallatum isegi türklastest. See, mis kunagi oli taevavarav, haigutab nüüd nagu põrgusuu – ja veel selline suu, mida Jumala viha tõttu pole võimalik sulgeda – ning mille puhul ei jää meil viletsatel üle muud, kui püüda selle haigutava kuristiku veerelt (nagu ma ütlesin) kasvõi veidigi rahvast tagasi kutsuda ja päästa” (lk 303).

Lutheri maksahaake („See hüüatus lendab alati suust nagu süljelarakas” – lk 195, jne) on tõlkes üritatud edastada viisakalt. Eriti räige oli ta lauakõnesid pidades, mida valimikku

ei ole võetud, kuid ta on poleemikas paavstlusega brutaalne isegi siis, kui väidab end tagasi hoidvat: „Muust ma ei räägi – muidu sa lämbud selle kloaagi väljaheidete raske haisu kätte” (lk 182), ja nõustub, et „Rahvasuu ütleb tõtt: Tean seda sama kindlalt, kui on sitaga pista rinda – olgu võidumees mina või tema, pärast sitaga koos ikka mina” (lk 182–183).

Ei pääse ta kaasvõitlejad Wittenbergiski: „Ma näen küll, et te oskate rohkesti rääkida usu ja armastuse õpetusest, mida teile jutlustatakse. See pole mingi ime: kui isegi poolenisti eesel suudab liturgiat laulda, kuidas ei peaks siis teie oskama õpetusest või [Pühakirja] sõnadest kõnelda või neid edasi anda?” (lk 351); „Siin panete te mööda, armsad sõbrad! Sest kui te juba selle poolest teistest paremad kristlased tahate olla, et te sakramenti kätega vastu võtate, ja sellele lisaks mõlemal kujul, siis olete te minu silmis kehvad kristlased. Siis võiks ka siga kristlane olla, on tal ju nii suur kärss, et ta sakramenti välispidiselt vastu võib võtta” (lk 374).

Ta õigustab oma otsesõnalisust: „Eks nimeta ka Paulus Völurit [*Magus*] kuradi pojaks, täis kelmust ja kavalust, ning mõningaid teisi koerteks, petisteks, kõrtsis aelejateks. Ornatumendiliste kuulajate meelest ei võiks miski sellest Pauluse kõnest salvavam ega vähem mõõdukas olla. Ja kui salvavad on veel prohvetid! [---] Mille poolest on kasulik sool, mis ei maitsesta? Mille poolest mõõgatera, mis ei lõika? „Neetud olgu, kes Issanda tööd teeb loiult!” (lk 301).

Akadeemilisele publikatsioonile kohaselt on tõlge varustatud märkustega, mõned neist väga põhjalikud. Selgitusi võinuks olla rohkemgi, näiteks tahaks teada, kust pärineb „pagan Terentiuse” tsitaat: „Kõige karmim seadus tähendab kõige suuremat ebaõiglust” (lk 582).

Tõlkijate märkused ja viited on esitatud raamatu lõpuosas (lk 721–802). Neile lisanduvad toimetaja Katre Ligi

täiendused joone all. Ta on võrrelnud eesti tõlget inglise omaga (lk 100, 130, 196), parandanud tõlke täpsust (lk 33, 90, 96, 106, 647), avanud terminite tähendusi (nt teksti „papistid” on joone all seletatud: „s.t. paavsti poolehoidjad”, lk 183; „Ladina verb *succendo* tähistab niihästi süütamist (psalmis) kui ka süitamist, erutamist, niisiis ärevile ajamist”, lk 255).

Tõlkijate ja toimetaja dialoogi on huvitav jälgida. Võinuks olla ka sisu puudutavat, näiteks selle asemel et esitada joone all 2Pt 2:10 eesti piiblitõlke viimast redaktsiooni ja varasemat (lk 91), oleks tulnud öelda, et Luther tõlgendab täiesti vääralt – seda salmi ei saa mitte kuidagi venitada ilmalike ülemuste põlgamise kohta käivaks, vaid kontekst räägib inglitevahelisest rivaalitsemisest.

Martin Luther on (ülem)saksa kirjakeele looja ning seda kõigepealt oma piiblitõlkega. Ta ei taotlenud liigset sõnasõnalisust, pigem rahvakeelsust ja sõnumi selgust.¹ Kui XVII sajandil hakati piiblit tõlkima läti ja eesti keelde, oli üheks tüliküsimuseks, kas võtta aluseks heebrea ja kreeka originaal või joonduda Lutheri tõlke järgi – ortodokssed teoloogid nõudsid truudust Lutheri sõnastusele.

See dilemma kummitab ka antud valimiku tõlkijaid. Kõige hullem on muidugi traktaat „Et Jeesus Kristus on sünni poolest juut” (lk 433–462), kus Luther opereerib nagu tiptasemel skolaatilise kirjaseletuse doktor (vt lk 784).

¹ Vt Martin Luther, „Kiri tõlkimisest ja pühaku- te eestpalvest”. Tõlge ja järelsõna Kristiina Ross. – Vikerkaar 2000, nr 2–3, lk 83–96. Üks lõiguke sealt (lk 84): „Mina tean väga hästi, ja nemad teavad sellest vähem kui möldri lojus, kui palju oskusi, hoolt, tarkust ja mõistmist heal tõlkijal vaja läheb, sest nemad ei ole seda proovinud. Öeldakse: kes tee ääres ehitab, sellel ei ole õpetajatest puudu. Nii on ka minuga juhtunud. Need, kes pole kunagi osanud õigesti kõnelda, rääkimata siis tõlkimisest, on nüüd kõik ühtäkki minu õpetajad, ja mina pean nende kõigi õpilane olema.”

Ent kuna kogumik sisaldab sadu, küllap tuhandeid piiblitõlke ja -allusioone, püsib pidev vajadus otsustada: kas tõlkida Lutheri enda versiooni (nt Ap 17:22 lk 365 ja märkus lk 781), ladinakeelset Vulgatat (nt Fl 2:6 problemaatika kohta lk 727) või võtta vaikumisi eesti piiblis kasutusel olev sõnastus.

Vahel põhjendatakse langetatud otsust, nt Ps 91 (lk 79) märkuses: „Kuigi me tsiteerime seda kirjakohta suurema selguse huvides eesti piiblitõlke alusel, järgib Luther siin tegelikult ladina teksti, mis näiteks „lõvide ja rästikute” asemel luges LXX järgi „maod ja basiliskid” (lk 729), Js 10:22 (lk 314 toimetaja versioon, vrd lk 777). Ent enamasti jäetakse märkimata, ka siis, kui piiblitõlke on sisuliselt ümber tehtud. Paar näidet. Lk 11:41 „Andke armuanniks, mis sees on, ja vaata, siis on teile kõik puhas” asemel on „Andke see, mis teil üle on, almusteks” (lk 476). 2Kr 10:4 sõnastus „Meie rüütlielavad pole ihulikud” (lk 545) – Pauluse ajal ei olnud veel rüütleid. Ja Jk 5:16 „Õige inimese palve saadab palju korda, kui see kestab” (lk 546) on ka, pehmelt öeldes, parafrasas.

Üldiselt on piiblitõlkeadid varustatud allikaviitega, ent mitte alati – tunnistatan, et ma ei suuda leida, millist evangeeliumi kohta Luther osundab, kui ta südameäiega kirub oma kunagisi kaasvõitlejaid: „Samas ei tohi ma ennast ka meie armsast majaisandast Jeesus Kristusest paremaks pidada, kes samuti ikka ja jälle kurdab: „Ilmaasjata olen ma tööd teinud ja minu vaev on asjata”” (lk 696).

Teatavasti tõlkimine ja tõlgendamine on sujuvalt seotud. Lutheri filoloogilised mõttekäigud lähevad üle sügavmõtteliselt filosoofilisteks. Näiteks arutlus Jumala surma paratamatusest: „Seetõttu on Pühakirjas väga sageli kasutusel sõnad 'leping', 'liit', 'Issanda testament', millega osutati, et Jumal kunagi sureb. Kus on testament, seal peab paratama-

tult järgnema testamenditegi ja surm (Hb 10). Jumal aga tegi testamendi, jällelikult oli Tema surm vältimatu. Ent Ta poleks saanud surra, kui Ta poleks olnud inimene. Nii et sõnas 'testament' on lühidalt hõlmatud nii Kristuse lihakssaamine kui ka surm" (lk 204).

Luther on anarhist. Lammutaja, kes lükkab platsi puhtaks buldooseriga. „Sakramendid on leiutatud hiljem. Mulle ei meeldi tegelikult üldse (kergemeelne, nagu ma olen), et Dionysiost – kes ta ka polnud – nii oluliseks peetakse, sest ta paistab olevat kaunis harimatu" (lk 280). Preestriks pühitsemine on „kleeerikute nurjatu türannia ilmikute üle", sest „Ühesõnaga: ordinatsioonisakrament on kõige kohasem vahend kõigi halbuste püsimiseks, mis on Kirikus siinamaani sündinud ja ikka veel sünnivad" (lk 283). „Niisiis on selgesti näha: ordinatsioon, mis just nagu sakramendina selle inimliigi kleeerikuteks pühitseb, on puhtakujuline selliste inimeste luul, kes Kirikust, preestriametist, Sõna teenimisest ja sakramentidest midagi ei mõista. Nagu sakrament, nii ka preestrid. Nende eksimustele ja pimedusele on raskema vangistusena lisandunud see, et nad ennast teistest kristlastest just nagu profaanidest järevalt eraldavad. Nad kastreerivad ennast nagu Kybele preestrid gallid ja võtavad koormaks ülimalt silmakirjaliku tsölibaadi" (lk 285).

Mis jääb järele, kui kiriku autoriteet, traditsioon ja struktuur on kõrvaldatud? Karmikäeline ilmalik valitsus. „Sõge pööbel on üks neetud ja nurjatu asi, ning keegi ei suuda tema üle valitseda paremini kui türannid; ta on otsekui kaigas, mis on seotud koera kaela külge. Kui pööblit peaks olema võimalik paremini valitseda, oleks Jumal seda üle seadnud teistsuguse korra kui selle on mõõga ja türannide valitsus. Mõök näitab üsna selgesti, mis laadi lapsed tema all on – need pole muud kui

nurjatud kelmid, kes saadaksid korda kõiksugu kelmusi, kui neil seda teha lastaks" (lk 594).

Kuigi, ega valitsejad ise pole pööblist paremad: „Ja sa pead teadma, et tark vürst on maailma algusest peale haruldane lind olnud, veelgi haruldasem on aga õiglane vürst. Üldiselt on nad suurimad narrid või kõige hullemad kelmid maa peal, seepärast tuleb neist oodata alati kõige halvemat ja vähe head..." (lk 416).

Midagi ei ole teha – „maailm ja enamik inimesi ei ole kristlikud ning jäävadki selliseks, isegi kui nad kõik oleksid ristitud ja neid nimetataks ristirahvaks. Aga kristlasi on vähe – nad elavad, nagu öeldakse, üksteisest kaugel. Seepärast ei tule kõne allagi, et kristlik valitsusviis võiks kogu maailmas üldiseks saada, see pole võimalik isegi mitte ühel maal või mingi suure inimhulga üle. Sest öelaid on alati palju rohkem kui õigeid" (lk 395). Švaabimaa talupoegadele resigneerunult: „Oh teid viletsaid kristlasi! Armsad sõbrad, kristlasi ei ole nõnda palju, et nad rahva seas hulgana koguneda saaksid. [...] Annaks Jumal, et suurem osa meist oleks head vagad paganad, kes järgivad loomuõigust – aga kristlikust ma vaikin" (lk 541).

Neil, arvult armetult vähestel, ent tõelistel kristlastel ei ole aga vaja minceid autoriteete ega kiriku pärimusega arvestamist: „Sest seda, mida väidetakse Pühakirjale toetumata või tõendatud ilmutuseta, võib küll arvata, aga ei pea tingimata uskuma. Nimetatu on aga Thomase arvamuse, kes hulbib niivõrd pühakirjatult ja arutult, et mulle paistab: ta ise ka ei tundnud ei oma filosoofiat ega dialektikat. Sest Aristoteles kõneleb aktsidentsidest ja subjektist hoopis teisiti kui Thomas. Nii et tuleb kaasa tunda mehele, kes usuaasjades mitte üksnes ei hakanud üle võtma Aristotelese arvamusi, vaid rajas te-

male kõik, temast aru saamata. Täiesti ebaõnnestunud ehitis täiesti ebaõnnestunud alusel!

Seega minu poolest võetagu omaks ükskõik kumb seisukoht. Minu silmis on üksnes võtta südametunnistusest kivi, nii et keegi ei kardaks süüdistust hereesias.... Ta teadku, et tal on ilma [oma hinge] pääsemist ohtu panemata vabadus nii või teisiti kujutleda, arvata ja uskuda, kuna selles asjas ei ole mingit usulist paratamatust. Mina aga jätkan siin oma arvamustega” (lk 194–195).

Kuigi Luther kirikuisade pärimuse vastu kasutab relvana piiblit ja sõnastab selle loosungiks *sola scriptura* 'ainult pühakiri', suhtub ta ka piiblistse kriitiliselt. Katoliku kirikus oli kogu piiblikaanon ühtviisi püha, Luther tunnistas deuterokanoonilised raamatud teisejärguliseks. Nimetas neid apokriivadeks: „Need on niisugused raamatud, mis ep ole nii kalliks peetud kui Pühakiri, mis on aga ometi head lugeda ja millest inimene samuti võib kasu saada”. Kuid ka kärbitud kaanonis ei ole kõik võrdväärne.²

Nii ei ole midagi imestada, et sõjameeste kohustest rääkides rõhutab ta: „Kui aga keegi tahab väita, et Vana Testament on tühistatud ja ei kehti enam, seepärast ei tohi kristlastele selliseid näiteid tuua, siis vastan ma: see ei ole nõnda. Sest püha Paulus ütleb 1 Kr 10:3j: „Nad kõik sõid sama vaimulikku rooga nagu meie, ja kõik jõid sama vaimulikku jooki – kaljust, kes on Kristus.” See tähendab: neil oli seesama vaim ja usk Kristusesse, mis meilgi, ja nad olid samavõrd kristlased nagu meie. Seepärast: mida nad õigesti tegid, seda teevad õigesti kõik kristlased maailma algusest lõpuni. Sest aeg ja välised asja-

olud ei too kristlaste seas kaasa mingit erinevust. Samuti pole tõsi, nagu oleks Vana Testament tühistatud, nii et sellest ei tohi kinni pidada, või nagu talitaks sellest kinnipidaja vääralt, nagu ekslikult arvas püha Hieronymus ja paljud teised. Ta on „tühistatud” ainult selles mõttes, et tema järgimine on vabatahtlik ja pole enam hädavajalik – nagu toona hinge kaotamise hirmus mõeldi” (lk 400).

Teiselt poolt ei maksa imestada, et: „Talupoegi ei aita ka see, kui nad väidavad, et 1Ms 1,28 ning 2,15 järgi on kõik asjad vabad ja loodud kõikide jaoks, ning et me kõik oleme ühtmoodi ristitud. Sest Uues Testamendis ei kehti enam Mooses[e seadused], vaid seal on meie õpetaja Kristus, kes meid ihu ja hingega keisri ja ilmaliku seaduse alla heidab, öeldes: „Andke keisrile keisri oma”” (lk 561).

„Moosese seadustega tuleb targasti ümber käia” (lk 653). Luther tunnistas: „Ma tõesti vihkan lahutust sedavõrd, et pean bigaamiat lahutusest paremaks, aga kas lahtus lubatud on, seda ma otsustada ei julge” (lk 276–277). Vana Testamendi aegu võis mehel olla kaks või enam naist. „See aga ei ole meile sobilik ega saa me seda endi juures kasutada, sest meil tohib ühel mehel olla vaid üks naine. Moosese Seadus ei saa meie juures igas osas kehtida, kuna me peame seadusi tehes või üle võttes arvestama meie eneste laadi ja loomusega, ning meie seadused ja õigus on korraldatud sobivalt meie, mitte Moosese maale, samuti nagu Moosese ettekirjutused on korraldatud tema maa ja olemise laadi, mitte meie rahva laadi ja loomuse järgi” (lk 653–654).

Teiselt poolt, liiakasuvõtmise piiramiseks pole „paremat eeskirja kui Jumala Seadus, mille Ta oma rahvale andis ja millega nende üle valitses. Ta on ju kaugelt nii tark nagu inimese mõistus iganes olla saaks, ning meie ei tohiks neis asjus häbeneda juutide Seadu-

² Sellest on väga palju kirjutatud. Hea ülevaate annab Kurt Alandi artikkel „Martin Luther als Schriftausleger” oma raamatus „Kirche-geschichtliche Entwürfe” (Gütersloh: Güterloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1960, lk 395–419). [Usuteaduste Instituudi raamatukogus olemas.]

se järgimist, kui see on kasulik ja hea” (lk 526–527).³

Pühakirjast tuleb võtta see, mis on kasulik ja hea meile. Rääkides viimse võidmise sakramendi vastu, terutab Luther: „Mina aga ütlen, et kui üldse kuskil on jamsitud, siis esmajoones siinkohal. Jätan kõrvale selle, et paljud kinnitavad: väga tõenäoliselt ei kuulu nimetatud kiri apostel Jaakobusele ning see ei ole apostelliku vaimu vääriline; kummatigi, kelle kirjutatud see ka poleks, on see harjumuse tõttu pärinud autoriteedi. Aga kui see kiri pärineks Jaakobuselt, siis ütleksin, et apostel ei tohi oma autoriteediga sakramenti seada, see tähendab, anda Jumala töötust koos juurdekäiva märgiga...” (lk 290).

Viimane instants on südametunnistus ja mõistus: „Ent neile jumalavallatutele, kes jämeda türanniaga suruvad meile peale omaenda [väljamõeldisi], esitan ma [oma mõtted] kindlalt ja vabalt, ega lase ennast häirida nende harimatust tigidusest, kuigi ühtlasi soovin neile tervet meelemõistust” (lk 298).

³ Katsetest tema vastukäivaid ütlushiitad vt Heinrich Bornkamm, Luther und das Alte Testament. Tübingen: Mohn (Siebeck), 1948, VIII+234 lk. [Usuteaduse Instituudi raamatukogus olemas.]

Luther lõpetab oma traktaadi „Ilmalikust valitsusest” looga Burgundia hertsog Karlist. Kord püüdis üks aadlik kinni tema vaenlase. Vangistatu naine tuli oma meest vabaks ostma. Aadlimees lubas talle mehe tagasi anda, kui naine temaga magab. Naine oli vooruslik, ent tahtis väga oma meest aidata. Ta läks ja küsis sellelt, kuidas ta peaks toimima. Mees soovis vabaks saada ja andis naisele loa. Kui nüüd aadlik oli naiseaga maganud, lasi ta teisel päeval tema mehel pea maha lüüa, ja andis ta naisele surnuna. Naine kaebas seda hertsog Karlile, kes kutsus aadlimehe ja käskis tal naiseaga abielluda. Kui pulmapäev möödab, lasi ta aadlikul pea maha lüüa. Nii sai naisest hukatud aadliku vara omanik, tema au sai taastatud ja voorusetus õige vürstlikult karistatud.

Luther on vaimustatud: „Vaata, sellist otsust poleks suutnud langetada ükski paavst, ükski jurist ega ükski raamat, vaid see võrsus vabast mõistusest, mis on üle kõigi raamatute, ja nii peen, et igaüks peab seda tunnustama, ja võib leida oma südamest arusaamise, et nii on õige” (lk 432).

TOOMAS PAUL